

על זמנו של ספר תגין

האותיות המשונות¹

מסורת עתיקה בישראל, לכתוב אותיות מסוימות בספר תורה בצורה שונה משאר האותיות, הן שינוי בגוף צורתה של האות והן באמצעות הוספת תגין. על מסורה זו כותב הרמב"ם:²

ויזהר באותיות הגדולות, ובאותיות הקטנות, ובאותיות הנקודות, ובאותיות שצורתן משונות, כגון הפיין הלפפות, והאותיות העקומות, כמו שהעתיקו הסופרים איש מפי איש. ויזהר בתגין ובמניינן, יש אות שיש עליה תג אחד, ויש אות שיש עליה שבעה. וכל התגין, כצורת זין הן, דקין כחוט השערה.

מנהג זה, שיש לו מקור אף בתלמוד³ ונוהג עד ימינו אצל חלק מבני תימן⁴, היה נוהג לפניו כמעט בכל תפוצות ישראל⁵.

רש"י על הפסוק "וימת תרח בחרן"⁶ כותב:

הנו"ן הפוכה, לומר לך, עד אברם היה חרון אף של מקום בעולם.

מסתבר שבספרי התורה בזמנו של רש"י, היה רווח המנהג של כתיבת אותיות משונות, כפי שאכן מוצאים בספרי תורה מן הדור שאחריו, והזכיר כאן רש"י אחת מאותיות אלו, כדי לדרוש אותו. במשך השנים התמעטה אט אט צורת כתיבה זאת עד שפסקה כליל⁷. כבר בזמנו של

1 על האותיות המשונות עי': הרב שמואל וינפלד, טעמי המקרא, ירושלים תשל"ב, עמ' קב-קיד; הרב יצחק רצאבי, בתוך: תורה שלמה, כרך כט, חלק ב, ירושלים תשל"ח.

ועי' קרית ספר למאירי, ח"ב, איזמיר תרמ"א, שמביא במפורט את כל האותיות המשונות ע"פ סדרן בתורה (חלק שני זה של 'קרית ספר' לא יצא מאז תרמ"א, אלא במהדורות צילום. כעת אנו עוסקים בהוצאה מחודשת של הספר עפ"י כת"י). הרשימה ב'קרית ספר' הינה רק אחת מתוך רשימות רבות, המפרטות את מיקומן של האותיות המשונות בתורה. נציין גם, כי עומדים אנו בשלב השלמת עבודת השוואה בין רשימות אלו, אשר תצא לאור כספר בפני עצמו.

2 הלכות ספר תורה, ז ח.

3 מנחות כט ב: "בשעה שעלה משה למרום, מצאו להקב"ה שיושב וקושר כתרים לאותיות". ועי' גם שבת פט א.

4 עי' תורה שלמה, כרך כט חלק ב, ירושלים תשל"ח.

5 אנו מוצאים ספרי תורה ותיקוני סופרים מכל ארצות אירופה, ובהם אותיות משונות. כמו כן בספרות השו"ת מארצות רבות מופיעות תשובות בנוגע לכשרותן של אותיות משונות.

6 בראשית יא, לב.

7 האחרונים שהמשיכו במסורת זו (מלבד התימנים, כמובן) הינם בני אשכנז, אצלם ניתן למצוא בספרי תורה מלפני כמאה וחמישים שנה אותיות משונות. כדוגמא ס"ת מאלזס, עליו עי' בהרחבה במאמרו של מ' רוזנווסר, "האותיות המשונות בתורה", המעין מו, ג (ניסן תשס"ו), עמ' 40-22. וכן ס"ת אשכנזי מהמאה החמש עשרה

הרמב"ם היתה מסורת זו רופפת והיו שבטלוה לחלוטין, כפי שהוא כותב בתשובה:⁸

שאלה. ויורנו הדרתו בדבר התגין שבספר התורה ושבמזוזה, אם הם חובה אם לאו, והאם זה הלכה למשה מסיני, או הוא כתוב בתלמוד, והאם פרשו זאת רז"ל, או הוא מנהג, ומאיזו עת נתקן, והאם יהיו התגין זינין, או סימנין על ראשי האותיות, לא זינין, והאם אפשר להקל בזה אם לאו. וכוונתנו שיבאר זה [הענין]. ושלום.

התשובה. צורת התגין היא קוים דקים, שבראשיהם עובי, כמו זין, [והם] באים על אותיות מיוחדות בכל התורה. יש אותיות שעליהן קו אחד מהם, ויש אותיות שעליהן שני קוים מהם, ושלשה ויותר עד שבעה קוים. ואין ידוע טעם לזה, ואי אפשר לכוללם בכלל. והם מה שקוראים החכמים "כתרי אותיות", ועליהם אמרו: "קושר כתרים לאותיות". וכך נמצאו בספרי תורות שכתבם משה רבינו ע"ה. ובמשך העתות רבתה המחלוקת במספרם ובאותיות אשר יבואו עליהן. על פי אחת המסורות המונות אותם, יושמו על אות שני תגין, ו[על פי] אחרת, יושמו עליה שלשה או אחד. ומקצת האותיות נמצאות בתגין, על פי מסורת אחת, ואין עליהן דבר, על פי מסורת אחרת. ומאחר שרבתה המחלוקת בזה, ועל פי עיקר הדין, אין השמטתן פוגעת ואינה פוסלת, הואיל וכתבתם אינה אלא חיקוי לספרים שכתב משה רבינו ע"ה. ראו מקצת אנשי המדינות להשמיטם ולהחסירם מן הספרים בכלל, בגלל המחלוקת שנפלה בהם, שהרי אין [עוד] בכתבתם חיקוי לאותו הספר הנזכר לעיל. ומקצת החכמים חושבים, שזאת הדעה מוטעית, ואין המחלוקת שנפלה במספרם, מחייבת להשמיטם, הואיל ויש מחלוקת גם במספר הפרשיות, ובדבר הסתומות והפתוחות מהן, ואין זה מחייב להשמיטן. והם כותבים אותם על פי הדעה המפורסמת. וזה הראוי. ואל זאת הדעה נוטה אני. ומצוה מן המובחר, לכתוב אלו התגין בתפילין, והמזוזה, וספרי התורות, על פי הדעה המפורסמת. ומי שאינו משגיח בזה ואינו כותבם, לא הפסיד ולא פסל, אבל אין זה מן המובחר. וכל הספרים שבמערכ, כותבים בהם התגין. וכתב משה.

כאן רואים את תהליך העלמותה של מסורת התיוג במקום מושבו של הרמב"ם ובארצות סביבתו.⁹ אכן, כפי שכותב הרמב"ם, הרי שבאירופה ('במערכ') עדיין נהג מנהג זה באופן מלא

עם השלמות מהמאה התשע עשרה, המצוי בבית הספרים הלאומי, ומספרו – 4⁰7156, עליו מפרט ש' צוקר, במאמרו "האותיות המשונות, כגון הלפופות והעקומות", על ספרים ואנשים 12 (תשנ"ז), עמ' 12-5.

8 תשובות הרמב"ם, הוצאת מקיצי נרדמים, כרך ב, ירושלים תש"ך, סימן קנד, עמ' 199-198.

9 הגורם העיקרי לנטישת כתיבת האותיות המשונות, הינו אי בהירות במיקומן של האותיות בס"ת, כפי שמצוטט בתשובת הרמב"ם להלן. גורם נוסף מוצאים בספר שלטי הגבורים לר' אברהם הרופא, מנטובה שע"ב, דף קעד א, שם הוא כותב: "וכתב הסופר רבי מאיר מפאדובה ז"ל, וזה לשונו בהגהת קונטרס אחד שלו. ועם כל זה, שמעתי וגם ראיתי אני, כמה ספרי תורה שבאו מצפת, שלא היה בהם שום אות משונה. וכן גזרו שמה זמן ועדן על כל הסופרי, כי להבא לא יעשו שום שנוי באותיות ספר תורה, על כי אינם לומדים בספרי תורה. עד כאן דבריו". סיבה זו "על כי אינם לומדים בס"ת" המובאת בדברי ר"מ מפאדובה, צריכה עיון.

בזמנו, וכך מוצאים אנו סימוני אותיות משונות בספרי תורה ובתיקוני סופרים מתקופתו של הרמב"ם, ואף מתקופות מאוחרות יותר.

מקור מעניין מתקופה זו, הינו רשימה המציינת את מקומה של כל אות ואות מן האותיות המשונות, בתורה כולה.¹⁰ רשימה זו נכתבה ע"י ר' שמשון הסופר, תלמידו של רבי יהודה החסיד, בשם רבו. חשיבות רבה נודעת לרשימה זו, כיון שהיא משמרת מסורת דייקנית מתקופה קדומה באשכנז.¹¹

אף בספרים הדרשניים באירופה מאותה התקופה, נמצאות דרשות רבות בנושא האותיות המשונות, כגון בספריהם של רבי יהודה החסיד,¹² ותלמידו רבי אלעזר מגרמיזא בעל 'רוקח'.¹³

ספר תגין

מדרש עתיק יומין העוסק כולו באותיות המשונות, הוא 'ספר תגין' (או תגי, תאגי).¹⁴ הספר מונה

10 כתה"נ נמצא בספריית ויימר ומספרו Q 651-2, מס' סרט במכון לכ"י – F. 18458-9. סריקה של כתה"נ נמצאת גם במאגר 'אוצרות התורה' (מורגנשטרן). הרב מ"ד צ'צ'יק (עורך 'ירושתנו'), הפנה את תשומת לבנו לסריקה זו.

11 בסיום העתקת התגין והאותיות המשונות, כותב ר' שמשון הסופר (שכאמור היה תלמידו של ר' יהודה החסיד): "סליקו תגין ויונין מספר החכמה, שייסד רבינו יהודה החסיד בן רבי' שמואל חסיד בן רבי' קלונימוס הזקן בן רבי' יצחק ב"ר יהושע בן רבנין אבון הגדול, זקנו של רבי' שמעון הגדול ב"ר יצחק. ועליהן אין להוסיף, ומהן אין לגרוע, אפי' תג אחד, כי הם כנתינתו מהר סיני, וקבל' מפי אליהו הנביא לעזר' הכהן הגדול[!]. ואשריו בעולם הזה ובעולם הבא, הזהיר בהם שלא יגרע, ושלא יוסיף, אפי' כחוט השערה, כי כמה טעמים וכמה סודי יוצאין מהן, כי לכל אחד ואחד יש כמה טעמים. וכל ס"ת שאין בה הללו, אינה ראויה לקרות בה. על כן יזהר כל ירא השם לדקדק בהן. ותהי משכורתו שלימה מעם י"י אלהי ישראל, שטרחתי בהן להדריך באמת, ולהוציאו לאמיתו בלי יתור וחיסור, כאשר מצאתי בסודי הגאון תנ"י'ה', ובשנת תת"ק צ"ח' לפרט הזכר לי זכות אבות, ונודמנו אילו התגין והזיונין לידי, והמה וטעמי סודיה. וברוך המקום אשר לא עזב חסדו ואמתו מאתי, ותהי משכורתי שלימה, שטרחתי עליה יומם ולילה לכבוד צורי, כדי לכתוב ס"ת כדת כנתינתו מסיני. כי רואה אני שכל ס"ת שבזה המלכות, אינה כתובה כדת לא בפתוחות, ולא בסתומות, ולא בסדורות, ולא באותיות גדולות, ולא באותיות קטנות, ולא באותיות גדולות, ולא באותיות עקומות".

ראה גם בספרו של י"ל צונץ, GESCHICHTE UND LITERATUR, ברלין 1845, עמ' 125, שהוא מציין כי ספר החכמה המיוחס לר' יהודה החסיד, עוסק בעניני תיוג. כמקור לקביעתו התבסס על דף 275 במאמרו של J.F. HIRT. שהודפס בכתב עת משנת 1774 ב-JENA. תדפיס ממאמר זה של HIRT, צורף לסרט המיקרופילם של Q651 (וכן גם לסריקה ב'אוצרות התורה'). המאמר עוסק כולו בכתב היד Q651-2. ואכן בדף עליי הצביע צונץ, מצוטט ע"י HIRT הקולופון של ר' שמשון הסופר, אם כי בצורה בלתי שלמה. הנה כי כן, מתברר כי קולופון זה של ר' שמשון הסופר, הוא ששימש בסיס לקביעתו של צונץ ולבאים אחריו בשמו ("א"א בן יעקב, אוצר הספרים, וילנה תרל"ז-תר"מ, ערך ספר החכמה; מבואו של י' פריימן לספר חסידים, הוצאת מקיצי נרדמים; מבואו של הרב ראובן מרגליות לספר חסידים, ירושלים תשי"ז), על נושאו של ספר החכמה לר' יהודה החסיד, אשר איננו לפנינו.

12 טעמי מסורת המקרא, ההדיר ר' י"ש לנגה, ירושלים תשמ"א.

13 פי' הרוקח על התורה, ההדיר ר' י' קלוגמאנן, בני ברק תשל"ז.

14 ספר תגין הודפס לראשונה בפרס תרכ"ו ע"י דוב גולדברג, מתוך כ"י פריס 837, מס' סרט במכון לכ"י – F. 14466, עם מבוא ארוך מאת ש' זק"ש, ועם מבוא בלטינית מאת י"ל ברגיס. לאחר מכן הודפס במקביל ע"י כ"ד גינצבורג, בתוך המסורה שלו, ח"ב, לונדון תר"מ, עמ' 701-680. וכן ע"י ר' שמעון הלוי איש הורביץ,

את האותיות המשונות שבתורה לפי סדר הא"ב, תחילה את כל האלפין המשונות, לאחר מכן הביתין, וכך הלאה.

בפתיחת הספר נאמר כך:

הדין ספר תאגי, דאסיק עלי הכהן מן שתים עשרה אבנים שהקים יהושע בגלגל. ומסרו לשמואל, ושמואל מסרו לפלטי בן ליש, ופלטי בן ליש מסרו לאחיתופל, ואחיתופל מסרו לאחיה השילוני, ואחיה השילוני מסרו לאליהו, ואליהו מסרו לאלישע, ואלישע מסרו ליהוידע הכהן, ויהוידע הכהן מסרו לנביאים, ונביאים קברוהו באסקופת בית מקדשא. וכד עקרון איסקופת בית מקדשא בשני יויכין מלך יהודה, אשכחיה יחזקאל, ואייתיה לבבל. ובשני כורש מלך פרס, כד אסיק עזרא עשרה יוחסי מבבל, אשכחיה עזרא להדין סיפרא, ואסקה לירושלם. והגיע אצל מנחם, ומנחם מסרו לר' נחוניא בן הקנה, ור' נחוניא בן הקנה מסרו לר' אלעזר בן ערך, ור' אלעזר בן ערך מסרו לר' יהושע, ור' יהושע לר' עקיבא, ור' עקיבא מסרו לר' יהודה, ור' יהודה מסרו לר' מייאשא, ור' מייאשא מסרו לר' נחום הלבבל, ור' נחום הלבבל מסרו לר' [בין].

לפי עדות הספר על עצמו, הרי שהוא קדום מאד. אולם היו שערערו על קדמותו של הספר. י"ל צונץ שיער, כי הספר חובר ע"י ר' אלעזר מגרמיזא בעל 'רוקח'¹⁵. השערה זו מתבססת על רשימה (כ") מספריו של הרוקח, ובהם ספר תגי.

דעה זו נדחתה, כיון שספר תגין כבר מצוטט בתוך מחזור ויטרי, אשר מחברו ר' שמחה מויטרי תלמידו של רש"י, פעל בדור קודם לרוקח. ולעצם ראייתו של צונץ, יתכן שהספר היה אצל הרוקח, אך אין הוא מחברו¹⁶. למעשה, נמצא כעת הספר המדובר של הרוקח¹⁷, ואיננו אלא ספר דרשני אחר על התגין, הנקרא בשם זהה.

השערה נוספת הועלתה¹⁸, ונטתה לייחס את הספר לרבי אברהם פיקס מרומי¹⁹. גם השערה

בתוך מהדורתו למחזור ויטרי, ברלין תרנ"ג (הדפסה שניה, נירנברג תרפ"ג), עמ' 674-683. שתי הדפסות אלו הועתקו מתוך כ"י של מחזור ויטרי, לונדון 655, מס' סרט במכון ל"י – F 5872. הדפסות נוספות (בתוך אוצר המדרשים, ניו יורק תרע"ה, עמ' 564-569; ובתוך ילקוט הרועים הגדול, ירושלים תש"ס) אינן אלא העתקה מדפוס פריס (ובספר בעל הטורים עם פ"י שוהם יקר, מאת רי"ק רייניץ, ירושלים תשנ"ו, בסוף הספר, הוא מביא את ספר תגין בצילום מספר תגין הדפסת פריס).

15 הדרשות בישראל, ירושלים תשל"ד, עמ' 206, הע' 214.

16 ש' זק"ש, מבוא לספר תגין, מהדורת פריס, עמ' 4. ועי' גם בהערותיו של ש"מ חאנעס, בתוך רב פעלים, וורשה תרנ"ד, עמ' 111, המפרט יותר מבחינת סדר הזמנים.

17 כ"י ירושלים שונאק 1/3, מס' סרט במכון ל"י – F 69462. בין כתיבה להדפסה נודע שכת"י זה נדפס זה עתה בתוך ספרו של ר' יעקב בסר, ספר תגי, מודיעין עילית תש"ע, עמ' שעא ואילך.

18 עי' רב פעלים מאת ר' אברהם בן הגאון ר' אליהו (הגר"א) מוילנא, יצא לאור ע"י ש"מ חאנעס, וורשה תרנ"ד, עמ' 110.

19 חי במאה ה'ט"ו. לא ידוע עליו כמעט כלום.

זו נדחתה, כאשר נמצא כת"י העונה על השם 'ספר תגי' לר' אברהם פיקס²⁰, ואף הוא אינו כי אם ספר קבלי העוסק בנושא התגין.

למקור הקדום ביותר (כביכול) ציין אליעזר הלוי²¹, בפירושו של רס"ג ל'ספר יצירה':²²

מקור	תרגום
קולה פי כל חרף וקשר לו כתר, הו אצל מן אצול אלאולין זכ' לב', לאן פי נקלהם אן אחרוף נזלת בתזאיין ותיג'אן, כמה יקולון: "שבע אותיות צריכות שלשה שלשה זיונין ואלו הן ש'ע'ט'נ'ז'ג'י'י", וכד'א לכל חרף, וקד תכון חרוף תזיד עלי אלמתעארף להא ותנקץ, עלי מא הו משרוח פי ספר תאגי. וינקלון אן ספר תורה אד'א לם יכתב בתחריר אלתיג'אן לם יג'ז אלחברין עליה ולא אלקראה פיה פי אלג'מאעה, ויקולון: ולד'לך לא יעיש מן יסמת בה [בל ימות] בסרעה. ואצחאב אלקמיעין אלאולין יקולון אנהא אן לם תכתב בתיג'אנהא לם תנפע, ועלי מא קאל צאחב הד'א אלכתאב אנה לם יתם אן ינפעל באלחרף מא קצד בה מן מת'לת' ומרבע ומעטוף ומסלסל ומחדב אלא מע תאגי'ה, פלד'לך קאל וקשר לו כתר.	אמרו בכל אות וקשר לו כתר, הוא יסוד מיסודות הראשונים זכרונם לברכה, כי בקבלתם שהאותיות ניתנו עם זיונין ותגין, כמו שאומרים: "שבע אותיות צריכות שלשה שלשה זיונין ואלו הן ש'ע'ט'נ'ז'ג'י'י", וכך לכל אות, ויש אותיות שיש להן יותר על הידוע להן ויש פחות, כפי שמבואר בספר תאגי. ומוסרים כי ספר תורה אם לא נכתב בדקדוק התגין אסור לברך עליו ולא לקרות בו בציבור, ואומרים: ולפיכך לא יחיה מי ששמתוהו בו [אלא ימות] במהרה. ובעלי הקמיעין הראשונים אומרים שאם לא נכתבו בתגיהם אינם מועילים, וכמו שאמר בעל הספר הזה שלא יתכן שיתפעל באות מה שהמטרה בה משולש ומרובע וכפוף ומשולשל ומקומר אלא עם תגו, ולפיכך אמר וקשר לו כתר.

מקור אחר, קדום אף הוא, הביא יי"ל ברגיס²³, מתוך הפתיחה לספר יצירה²⁴:

אילו הן חמשה ספרים וחמשה פרקים וחמשה סדרים שגילה בן סירה לעוזיאל בנו וליוסף נכדו. חמשה ספרים; ספר יצירה, ספר תגי, ספר דיקדוקין, ספר פסיקתא בתרי

20 כ"י אוקספורד בודלי 2294, מס' סרט במכון לכ"י – F 20986.

21 המגיד, שנה יא (1867), עמ' 37.

22 ע"פ הוצאת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשל"ב, עמ' קל-קלא.

23 מבוא לספר תגין (בלטינית), עמ' X.

24 על זמנה של פתיחה זו, ע"י ישראל וינשטוק, אוצר הסודות של אבו אהרון – דמיון או מציאות, סיני נד (תשכ"ד), עמ' רנח. שם הוא קובע את זמנה לשנת ד"א תר"ל, ואת מחברה כאבו אהרן. הנוסח המוגש כאן, הוא ע"פ המובא במאמרו של הנ"ל, עמ' רנה.

אפי, ספר זרובבל. חמשה פרקים; פרק ר' שמעון בן יוחי, פרק אבות דר' נתן, פרק אותיות דר' עקיבה, פרק מעשה משכן, פרק דרך ארץ. חמשה סדרים; סדר עולם, סדר תקופות, סדר שעות, סדר עיבור, סדר הלכות.

בגירסה שעמדה לפני ברגיס היה כתוב 'ספר הגי', והוא מסברא תיקן 'ספר תגי'. ואכן, בכ"י של ספר יצירה²⁵ נמצא כפי השערתו.

אולם הרמב"ן מביא אזכור קדום יותר משני האיזכורים הנ"ל. וכך הוא כותב בהקדמתו לתורה:

...ומזה אמרו בשיר השירים רבה, בחזקיהו: "ספר תגי הראה להם". והספר הזה ידוע ומצוי אצל כל אדם, יפרשו בו כמה אלפ"ן בתורה בתאגין, וכמה בית"ן, ושאר האותיות, ומספר התאגין שבכל אחת. ואין השבח שספרו על הספר הזה, וגלוי הסוד שהיה לחזקיהו, מפני התאגין עצמן, אלא בידיעתן בפירושהן סודות רבים עמוקים מאד.

לפני הרמב"ן עמדה גירסה המאזכרת את ספר תגי בשיר השירים רבה, אשר הוא מן המדרשים הקדומים, כ'בראשית רבה' ו'ויקרא רבה'²⁶. אמנם, מבדיקה של כל דפוסי שיר השירים רבה, למן הראשונים שבהם, עולה, כי המשפט "ספר תגי הראה להם" אינו מופיע כלל.

נסיונות לגישור בין גירסת הרמב"ן לגירסה שלפנינו בשיר השירים רבה

על תמיהה זו עמדו רבים, הן העוסקים בשיר השירים רבה, הן העוסקים בפרוש הרמב"ן על התורה, הן מהדירי ספר תגין, והן העוסקים בביבליוגרפיה²⁷. כל אלו ניסו לשער מהי גירסת שיר השירים רבה שעמדה לפני הרמב"ן. או שציינו את התמיהה בלבד, שאינם מוצאים את גירסתו של הרמב"ן.

הרמב"ן מרמז על מיקומו הכללי של המשפט, כי הוא בענין חזקיהו המלך. כשנעיין בשיר השירים רבה, נמצא כי עניינו של חזקיהו המלך, מופיע בפרשה ג סי' ג בפסוק 'כמעט שעברתי':

25 ותיקן 299/4. מס' סרט במכון ל"כ" – F 8701.

26 עי' במבואו של ש' בוכר לפסיקתא דרב כהנא, ליק תרכ"ח, עמ' 38. וביתר אריכות, במבוא לשיר השירים רבה במדרש המבואר, ירושלים תשס"א.

27 להלן רשימת העוסקים בגירסה הנעלמת של הרמב"ן, כפי שהשיגה ידינו: מתנות כהונה, קראקא שנ"ז ש' זקש, מבוא לספר תגין, פריס תרכ"ו, עמ' 15-18; כנפי יונה, ורשה תרל"ו, עמ' 140; ש"מ חאנעס, הערות לספר רב פעלים, ורשה תרנ"ד, עמ' 112; ש' הורביץ, הערות למחזור ויטרי, נירנברג תרפ"ג, עמ' 674; י"ד אייזנשטיין, אוצר המדרשים, ניו יורק תרע"ה, עמ' 563; הנ"ל, אוצר ישראל, חלק י, ניו יורק תרע"ג, עמ' 226; ר' מנחם צבי אייזנשטט, זכרון יצחק, ניו יורק תשי"ט, עמ' ז; ח"ד שעוועל, הערות לפירוש הרמב"ן לתורה, ירושלים תשי"ט, עמ' ד; הרב יצחק רצאבי, בתוך תורה שלמה, כרך כט, ירושלים תשל"ח, עמ' 82; י"מ דביר, בית היין, ירושלים תשס"א, עמ' כז; מ' רוזנוסר, "האותיות המשונות בתורה", המעין מו, ג (ניסן תשס"ו), עמ' 24 הע' 8.

כתיב: "וישמח עליהם חזקיהו וירא להם את בית נכתה". מאי בית נכתה, אמר ר' אמי: נכיתה, שנכת מסנחריב. ובזה, שבזז מסנחריב. ר' יוחנן אמר: זיין בולע זיין הראה להם. רבי שמעון בן לקיש אמר: בתי השן נמשכין כשעוה הראה להם. ר' יהודה אומר: דבש בריא כאבן הראה להם. רבי לוי אמר: בזה אנו עושין מלחמה ונוצחין.

במשפט האחרון, "ר' לוי אמר בזה אנו עושין מלחמה ונוצחין", קיים קושי, כי לא מבואר במה עושין מלחמה, וניתן להבחין כי הושמטו מילים.

על מדוכה זו ישב ר' מאיר ב"ר שמואל בנבנשתי בספרו 'אות אמת'²⁸. מסקנתו שיש להשלים עפ"י הכתוב בפרקי דרבי אליעזר:²⁹

וראה את המלכים, ונתגאה לבו, והראה להם את אוצרות של מלכי יהודה, ואת אוצרות של בית קדשי הקדשים, ועוד שפתח את ארון הברית, והראה להם את הלוחות, ואמר להם בזה אנו עושים מלחמה ונוצחין, שנאמר: "וישמח עליהם חזקיהו, ויראם את כל בית נכותה, את הכסף ואת הזהב ואת הנזמים ואת שמן הטוב, ולא היה דבר אשר לא הראה חזקיהו בביתו ובכל ממשלתו".

לפי זה, כך תהא הגירסה בשיר השירים רבה: "ר' לוי אמר פתח את הארון והראה להם את הלוחות, אמר בזה אנו עושין מלחמה ונוצחין".

אחריו דן בנושא ר' יששכר ברמך בעל 'מתנות כהונה' על שיר השירים רבה³⁰. לאחר שהביא את דברי 'אות אמת' הנ"ל, הוא כותב: "ובפירושו הרמב"ן תמצא גירסא אחרת".

ש' זק"ש³¹ קיבל את השערת בעל 'אות אמת', כי יש להוסיף את המילים "ארון הראה להם" בתוך דברי ר' לוי, ואת גירסת הרמב"ן המזכירה את 'ספר תגי', משייך הוא אל מאמרו של ר' יוחנן, המופיע קודם לכן. לדעתו של זק"ש הגירסה היא כך: "אמר ר' יוחנן ספר תגי הראה להם, אמר זין בולע זין", והוא מסביר את "זין בולע זין", כמתייחס לזיונין שעושים על האותיות המשונות בספר התורה³².

אך קיים קושי בקבלת השערה זו, מאחר ולפי סברתו של זק"ש צריך להחליף את הסדר בין הביטוי "הראה להם" ובין הביטוי "זין בולע זין".

28 דפו"ר שאלוניקי שכ"ה (בספרו הוא מציין את העמוד והשורה עליה נסובה הגהתו לשיר השירים רבה, מתוך כך ניתן ללמוד כי הדפוס שעמד לפניו היה ונציה ש"ה).

29 פרק נב.

30 קראקא שנ"ז (הספר הודפס בשנ"ז, אך את חיבורו סיים קודם לכן בשמ"ד. ע"מ' מ' מרגליות, אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, ג, ירושלים תש"ח, עמ' 997).

31 מבוא לספר תגין, עמ' 15-17.

32 יש לבחון את השערתו של זק"ש בעקבות הגירסה בבבלי סנהדרין קד א: "זין אוכל זין הראה להם". ובכ"י הרצוג 1, הגירסה: "זין או כלי זין הראה להם".

בספר 'כנפי יונה'³³ על שיר השירים רבה, טוען כי "בזה אנו עושין מלחמה" הכוונה לספר תורה, שהרי חייב המלך לכתוב לעצמו ספר תורה, וספר זה הראה חזקיהו לשליחי מלך בבל. ובדבר גירסת הרמב"ן, מפרש בעל 'כנפי יונה' את כוונת הרמב"ן ב'ספר תגין' ל'ספר תורה', היות ובתימן נקראת התורה תיג'אן. השערתו השנונה אינה מתאימה לדברי הרמב"ן, הכותב במפורש, שספר תגין עוסק באותיות משונות.

בפירוש 'זכרון יצחק'³⁴ על 'פירוש הרמב"ן על התורה', מציין לדברי 'מתנות כהונה', ושם בפיו את הפתרון, כי צריך לגרוס: "רבי לוי אמר ספר תגין הראה להם, ואמר בזה אנו עושים מלחמה ונוצחים". אכן בדברי 'מתנות כהונה' אין זכר לפתרון זה. יתכן כי שאב את דבריו מדברי ש' זק"ש במבואו לספר תגין, שם הוא משער כי כוונת 'מתנות כהונה' היא לגרסה זו. בהמשך דבריו מביא בעל 'זכרון יצחק' את דברי רש"י (מלכים ב כ, יג), שכתב שחזקיהו הראה להם "ארון ולוחות וספר תורה", ומעלה השערה, כי יתכן ובמקור היה כתוב ס"ת בר"ת, יש שפתרוהו 'ספר תורה', ואחרים פתרוהו 'ספר תגין'.

הגירסה בכתבי היד של שיר השירים רבה³⁵

סוף דבר. הכל מנסים את כוחם בהשערות, ואילו גירסה בשיר השירים רבה כגירסת הרמב"ן לא ראו. פנינו לבדוק בכתבי היד של שיר השירים רבה וגילינו כי בשלושה כת"י ישנה גירסה המאזכרת את 'ספר תגין'. בנספח מובאת טבלת השוואה בין הגרסאות השונות שמצאנו, לבין גירסת הדפוסים שלפנינו.

כאן המקום להודות לעובדי המכון לכתבי יד, שעל יד בית הספרים הלאומי, על טיפולם המסור בבקשותינו, לעיון בתצלומי כ"י השונים הנזכרים במאמר זה, הן לעיל והן להלן.

רשימת העתקות כ"י התואמות לגירסת הרמב"ן בפרשה ג סימן ג:

1. כתב היד הקדום ביותר שמצאנו, התואם לגירסת הרמב"ן, הינו כ"י ותיקן 4/76, מס' סרט במכון לכתבי יד – F 192. ע"פ רשומת המכון לכ"י, מועד ההעתקה הינו מאות י"ג-י"ד, וסוג כתיבתה 'ספרדית מרובעת'. ובאופן מענין תואמת את תקופת חייו של הרמב"ן אשר נולד בשנת ד' תתקנ"ד, וגלה מספרד בשנת ה' כ"ז, ונפטר בארץ ישראל בשנת ה' ל'. ניתן אף לשער, כי יתכן והעתקה זאת גופא היתה לנגד עיניו. כתב היד הינו ברור, למעט קטע ההתחלה של הפיסקא המחוק בחלקו בצילום. למדנו מהמבוא לעבודת ת' קדרי (לעיל הע' 36), כי כתב יד זה נבחר ע"י החוקרים השונים, כראוי לשמש כנוסח הפנים הבסיסי במהדורה מדעית עתידית, שתכלול

33 מאת ר' ברוך עטילזאהן, ורשה תרל"ו.

34 מאת ר' מנחם צבי אייזנשטט, ניו יורק תשי"ט.

35 על כתבי היד השונים למדרש שיר השירים רבה, ראה במפורט בפרק המבוא לעבודת הד"ר של ת' קדרי, למלאכת העריכה במדרש שיר השירים רבה, ירושלים תשס"ד.

- השוואה שיטתית של הגרסאות השונות למדרש שיר השירים רבה.
2. כ"י ותיקן 249/6, מס' סרט במכון לכ"י – F 313. לפי רשומת המכון, כ"י זה הינו מהמאה ה־17 וסוג הכתיבה 'ביזנטית'.
 3. כ"י אוקספורד בודלי 102 [OX164], מס' סרט במכון לכ"י – F 35018, F 16228. לפי רשומת המכון תיארוך ההעתקה הינו לערך ה' רע"ג וסוג הכתיבה 'ספרדית'.
- בנוסף נבדקו על ידינו שני כתבי יד נוספים, שבהם לא נמצא כל הקטע המדובר בענין 'בית נכחה' של חזקיהו:
1. כ"י פרנקפורט 133, מס' סרט במכון לכ"י – F 25932.
 2. כ"י מינכן 50, מס' סרט במכון לכ"י – F 1692.
- נציין, כי לאחר השלמת בדיקתנו כדלעיל, מצאנו בעיון במבוא לעבודת ת' קדרי, כי חמשת העתקות כ"י שפורטו לעיל, נבחרו על ידיה לשמש כעדי נוסח לעבודתה. בנוסף נבחרו על ידיה עוד שני כ"י והן: כ"י קמברידג' 1504, מס' סרט במכון לכ"י – F 17121; כ"י פרמא 3122, מס' סרט במכון לכ"י – F 12284.
- אולם העתקות אלו הינן חלקיות ואינן כוללות את פרשה ג סי' ג, כמו גם כל קטעי הגניזה המתייחסים למדרש שיר השירים רבה.
- העולה מהשוואת רשימת כתבי היד שנבדקו על ידינו לרשימת כ"י בעבודתה של ת' קדרי, שמצינו את האפשרויות השונות לאיתור העתקות כ"י התואמות את גירסת הרמב"ן לפרשה ג סי' ג.
- כ"י נוסף שבדקנו, הינו העתקת כ"י מוסקבה אוסף גינצבורג 570, מס' סרט במכון לכ"י – F48767, המתוארכת למאה ה־17 וסוג הכתיבה 'איטלקית'. הגירסה בכתב יד זה, וזה לגירסת הדפוסים הראשונים, ואיננה תואמת את גירסת הרמב"ן. נעלה השערה, על אפשרות שההעתקה זאת בוצעה מאחד הדפוסים הראשונים.
- ע"פ טבלת ההשוואה לגרסאות השונות להעתקות כתבי היד והדפוסים הראשונים אשר בנספח, עולה כי המאמר "ספר תגי הראה להם", נאמר ע"י רבי לוי. עוד עולה, כי הגהת 'אות אמת' ע"פ פדר"א, במקומה עומדת. אם כי מתברר, כי בעל המאמר של פתיחת הארון, איננו רבי לוי, אלא הם רבנן. לעומת זאת, נופלת לגמרי הצעת החכם המלומד ש' זק"ש על ייחוס מאמר ספר תגי לר' יוחנן, מה גם שמלכתחילה עמדה הצעה זו על בסיס רעוע, כיון שעל פי הצעתו היה צריך להחליף את הסדר בין הביטוי "זיין בולע זיין" לבין הביטוי "הראה להם". ההצעה היחידה, הקרובה ביותר לגירסה בכתבי יד (דהיינו יחוס מאמר ספר תגי לר' לוי), הינה הצעתו של בעל 'מתנות כהונה', כפי שהבינו בדבריו ש' זק"ש ובעל 'זכרון יצחק'.
- בטבלת ההשוואה ציינו בהדגשה הבדלים נוספים בין הגרסאות השונות בנוסף לענין ספר תגי. הבולט ביניהם הינו חילוף הביטוי "דבש בריא" בדפוסים, בביטוי "דבר בריא" בהעתקות

התואמות את גירסת הרמב"ן (אמנם בכ"י אוקספורד 102, קיימת הגהה "דבש" בגליון, ובכתב יד דומה להעתקה עצמה).

זמנו של ספר תגין

לאחר שמצאנו את הגירסה המקורית של שיר השירים רבה: "ר' לוי אמר ספר תגי הראה להם", מתיישבת ומתבססת עדות קדומה ביותר על ספר תגי, שכבר קיים היה בימי ר' לוי מראשוני האמוראים. ולא עוד, אלא שהמעייין בקולפון של ספר תגי שהובא לעיל, ייווכח, כי האחרון בסדר המסירה של ספר תגי הינו רבי, הוא ר' יהודה הנשיא, אשר היה רבו המובהק של ר' לוי³⁶. כך שנוכל לראות את ר' לוי ע"פ דבריו בשיר השירים רבה, כחוליה נוספת בשלשלת המסירה. וכשנעייין בדבר, נמצא כי ספר תגי קדום אף יותר. כי עוד בימיו של ר' לוי, היה הספר נחשב כקדום עד שייחסוהו לחזקיהו. דבר כזה מתאפשר, רק אם הספר כבר היה אז עתיק יומין³⁷. ישנן מקבילות בין פתיחת של ספר תגין לבין העדות בשיר השירים רבה. מתוך הפתיחה עולה כי בימי חזקיהו היה הספר קבור באסקופת בית המקדש. דבר זה משתלב עם הביקורת הקשה כלפי חזקיהו על גילוי הספר בפני שליחי מלך בבל. מעניין גם הקשר העולה בין הביטוי של "קברוהו באסקופת בית מקדש" בפתיחה, לבין הביטוי "בית נכתה" שפירושו "בית גנזיו". זה וזה מעידים על גניזה!

כתב יד ויימר

36 עי' סנהדרין יז ב: "למדין לפני חכמים, לוי מרבי".

37 ראה זו היא אפילו אם נתעלם מפתיחת הספר, ונאמר שלא היה קיים בזמנו של לוי. לו נאמר, שכבר אז היתה הפתיחה קיימת, הרי שייחסוהו לעלי הכהן.

נספח

טבלת השוואת גרסאות העתקות כ"י ודפוסים ראשונים לקטע מתוך שיר השירים רבה פרשה ג פסוקא ג								
ותיקן 76/4	ותיקן 249/6	אוקספורד 102	מוסקבה 570	דפוס פיזארו	דפוס ויניציאה	הגהת אות אמת	זכרון יצחק*	שחזורי השמטות
מאה י"ג - י"ד	מאה ט"ו	לערך רע"ב	מאה ט"ו	רע"ט	ש"ה	שכ"ה	תשי"ט	תרכ"ו
כתי' וישמח עליהם חזקיהו וינראם את בית [נכתה]	כתו' וישמח עליהם חזקיהו ויראם את כל בית נכתה	כתי' וישמח עליהם חזקיהו ויראם את בית נכתה	כתיב וישמח עליהם חזקיהו ויראם את בית נכתה	כתיב וישמח עליהם חזקיהו ויראם את בית נכתה	כתיב וישמח עליהם חזקיהו ויראם את בית נכתה			
מהו בית נכתה	מהו בית נכתה	מהו בית נכתה	מהו בית נכתה	מהו בית נכתה	מהו בית נכתה			
א"ר אמי נכיתה שנת סנחריב ובוז שבז	א"ר אמי נכיתה שנת סנחריב ובוז שבז	א"ר אמי נכיתה שנת סנחריב ובוז שבז	א"ר אמי נכיתה שנת סנחריב ובוז שבז	א"ר אמי נכיתה שנת סנחריב ובוז שבז	א"ר אמי נכיתה שנת סנחריב ובוז שבז			
[ר'] יוחנן אמ'	רבי יוחנן אמ'	ר' יוחנן אמר	ר' יוחנן אמר	רבי יוחנן אמר	ר' יוחנן אמר			
								ספר תגי הראה להם
זין בולע זין הראה להם	זיין בולע זיין הראה להם	זיין בולע זיין הראה להם	זיין בולע זיין הראה להם	זיין בולע זיין הראה להם	זיין בולע זיין הראה להם			אמר זיין בולע זיין
ר' שמעון בן לקיש אמ' בתי השן נמשכין בשעוה להן	ריש לקיש אמר בתי השן נמשכין בשעוה קרא להם	ריש לקיש אמר בתי השן נמשכין בשעוה הראה להם	ר' שמעון בן לקיש אמ' בתי השן נמשכין בשעוה הראה להם	רבי שמעון בן לקיש אמר בתי השן נמשכין בשעוה הראה להם	רבי שמעון בן לקיש אמר בתי השן נמשכין בשעוה הראה להם			
ר' יאודה אמר דבר בריא כאבן הראה להם	ר' יהודה אמר דבר בריא כאבן הראה להם	ר' יהודה דבר [בגליון דבש] בריא כאבן הראה להם	ר' יהודה אומר דבר בריא כאבן הראה להם	אומר דבר בריא כאבן הראה להם	ר' יהודה אומר דבר בריא כאבן הראה להם			
ר' לוי אמ' ספר תגי הראה להם	רבי לוי אמ' ספר תגי הראה להם	לוי אמר ספר תגי הראה להם	ר' לוי אמר	ר' לוי אמר	רבי לוי אמר		רבי לוי אמר ספר תגי הראה להם	
ורבנן אמרי ארון הראה להם וגילה להם סוד אמ'	ורבנן אמ' ארון הראה להם וגילה להם סוד. אמ'	ורבנן אמרין ארון הראה להם וגילה להם סוד אמר				פתח את הארון והראה להם את הלוחות אמר	אמר	
בוזו אנו נעצחין מלחמת	בוזו אנו עושים מלחמת ונוצחין	בוזו אנו עושים מלחמה ונוצחין	בוזו אנו עושים מלחמה ונוצחין	בוזו אנו עושים מלחמה ונוצחין	בוזו אנו עושים מלחמה ונוצחין			

* הצעת בעל 'זכרון יצחק' בדברי מתנות כהונה שמ"ד.